

УДК 336.1

А.В. Дворянінов

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті досліджено теоретичні засади функціонування тіньової економіки. Зосереджено увагу на визначенні природи та причинах виникнення цього явища, а також наслідків, які породжує тіньова економіка. Сформульовано напрями детінізації економічних процесів у державі.

The theoretical aspects of the shadow economy have been studied in the article. Attention is concentrated on the nature and causes of this phenomenon existence, the effects which gives rise to the shadow economy. The directions of legalization of economic processes in the state have been determinated.

Ключові слова: тіньова економіка, причини виникнення тіньової економіки, соціально-економічна складова, економічний розвиток, детінізація.

Тіньова економіка, незважаючи на тривалий період свого існування, стала об'єктом досліджень науковців починаючи лише з середини ХХ століття. Причому значна частина дослідницького пошуку була зосереджена на правовому та соціологічному аспектах. Жвавий науковий розгляд тіньової економіки, як категорії політичної економії, розпочався тільки у 80-х роках ХХ століття.

Нині явище «тіньової економіки» притаманне майже всім державам світу. Рівень тінізації економіки відрізняється залежно від ступеня економічного розвитку країни, проте деградація бюджетної сфери та загальне збіднення нації є кінцевим результатом широкого розповсюдження тіньової економіки для всіх країн, де вона присутня. Відповідно актуальним є питання боротьби з таким феноменом, зниженням його рівня та послабленням впливу на розвиток формальної економіки. Задля ефективної боротьби з тіньовою економікою, її детінізацією необхідно, перш за все, визначити природу та причини її виникнення. Таким чином, необхідно зосередитись на вивченні соціально-економічного коріння, яке тісно пов'язане з причинами, що породжують тінізацію економічних процесів та економічну злочинність у державі.

Дослідження природи та причин виникнення такого економічного явища як «тінізація», методи його оцінки та інструменти боротьби відображені у роботах багатьох сучасних вчених-економістів. Зокрема у зарубіжній економічній науці ці питання розглядаються в роботах Енсте Д., Сото де Е., Фейга Е., Шнайдера Ф. та ін. Серед вітчизняних дослідників даної проблематики необхідно виділити Базилюка А., Варналя З., Мазур І., Турчинова О. та ін.

Проте загальносвітова тенденція до збільшення розмірів «тіньових процесів» в економіці та найвищий показник тіньової економіки України серед усіх європейських країн є підставою для подальшого вивчення цього явища та розробки заходів, які сприяли б зменшенню його рівня в нашій державі. Відповідно метою цієї статті є дослідження природи тіньової економіки та виявлення причинно-наслідкових зв'язків задля розробки подальших рекомендацій щодо боротьби з цим явищем.

Ретроспективний аналіз свідчить про багатовічну історію тіньової економіки. Перші спроби осмислення гносеологічних коренів тіньової економіки відображені у працях давньогрецьких мислителів. Так, Ксенофонт, Платон, Аристотель вважали, що економіка, спираючись на морально-етичні та релігійні обмеження й заборони, поділяється на добросовісну та недобросовісну економіку, перетворюється на хремастику під «руйнівним» впливом грошей. У сучасному розумінні трактування мислителів можна сприймати як поняття «тіньова економіка» [1, с. 10].

Наразі існує наукова полеміка щодо моменту виникнення такого явища. Значна кількість науковців у своїх дослідженнях пов'язують його появу зі становленням інституту держави, який породжує обмеження та зобов'язання громадян. Історично першим проявом тіньової економіки теоретики називають ухилення від сплати податків. Відомо, що в античному світі вільні громадяни Афін сприймали сплату податків як печатку рабства та приниження їхньої гідності, вважаючи за краще брати данину з підкорених народів і навіть зі своїх союзників [3, с. 72].

На противагу такому положенню існує наукова думка, що прототип «тіньової економіки» виник не з формуванням інституту держави, а раніше — із появою обмінних

процесів серед населення, які самі по собі і є породженням заборон та обмежень, що спонукають до приховування економічної діяльності [1, с. 22].

Різне бачення дослідників даної проблематики щодо причини його виникнення пояснює відсутність уніфікованого визначення явища «тіньова економіка». Найпоширенішою у вітчизняних наукових колах є така дефініція, що найповніше розкриває сутність процесів тінізації: економічна діяльність суб'єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється, і не оподатковується державою, та (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [4, с.11].

Російський науковець В. Зотов [5] розглядає явище тіньової економіки з економіко-культурологічної позиції. На його думку, тіньова економіка є невід'ємною частиною існування будь-якого суспільства, що породжується не тільки економікою, а й культурою, традиціями, всім укладом життя людей. В економічному житті вона виконує не тільки негативні функції, а й важливі соціально-економічні щодо забезпечення нормального функціонування господарського механізму, задоволення потреб людей, особливо під час періоду кризових процесів. Тому головна проблема полягає в тому, щоб знизити її вплив на економічні процеси шляхом комплексного підходу до вирішення цієї проблеми.

Вітчизняний науковець З.С. Варналій у своїх дослідженнях робить висновок, що тіньова економіка — це складне соціально-економічне явище, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків [2, с. 430].

Погодитись з положенням, що тіньовій економіці притаманні як економічна, так і соціальна складові можна досліджуючи її стан в Україні, оскільки система правовідносин у суспільстві, що сформувалася ще за часів існування СРСР, відобразилися на подальшому економічному розвитку вже незалежної держави та на «тінізації» господарських процесів.

За радянської доби сектор тіньової економіки складав 10 % ВВП, де були задіяні близько 30 млн осіб, що перевищувало 20 % загальної чисельності зайнятих у народному господарстві [6, с. 47]. Командно-адміністративна система управління із жорсткою централізацією планування та карткового розподілу ресурсів, владними мотиваціями, орієнтуваннями на кількісні параметри сприяла розвитку структурних елементів тіньової економіки. Значне поширення тіньової економіки відбувалося у сфері послуг та роздрібною торгівлі, що є підтвердженням соціальної складової цього явища.

Тіньова економіка має досить визначене соціально-економічне коріння, яке тісно пов'язане з причинами, що породжують економічну злочинність. Серед основних причин виникнення та функціонування тіньової економіки за радянської доби, що трансформувалися в економічну систему України, та чинників тінізації національної економіки на сучасному етапі розвитку країни можна виділити такі:

— низька конкурентоспроможність власновиробленої продукції, витіснення власного виробництва імпортом, монополізація виробництва;

- збитковість промислового виробництва та занепад сільського господарства;
- розширення зовнішньоекономічної діяльності, збільшення кола учасників зовнішньоекономічної діяльності, відкриття зовнішніх ринків, загострення конкурентної боротьби, насамперед із виробниками країн «третього світу», що спонукають знижувати витрати всіма легальними і нелегальними способами;
- орієнтація на експорт сировини і споживчий імпорт;
- деградація і руйнування наукомістких виробництв, а відповідно й різке зниження інтересу до якісної освіти та науки;
- неадекватне державне регулювання економіки, оскільки вважається, що частка неофіційної економіки безпосередньо залежить від трьох параметрів: ступеня регулятивного втручання, рівня оподаткування і масштабів корупції;
- нерозвиненість кредитно-грошових відносин, яка спровокувала явище незаконної трансформації безготівкових грошових коштів у готівку;
- слабка розвиненість банківської системи та її відрив від інвестицій у реальний сектор;
- недосконалість правової основи господарської діяльності, що сприяє порушенню приписів, і, як наслідок, тягне за собою заподіяння матеріальної шкоди державі;
- недосконалість податкового законодавства, що породжує можливість приховування доходів (прибутку) та інших об'єктів оподаткування;
- зменшення реальних надходжень до бюджету, хронічний бюджетний дефіцит, що обумовлює безперервне зниження державних витрат, руйнування соціальної, правової та оборонної інфраструктури і майже безперервну інфляцію;
- наявність різноманітних форм власності. Одночасне їхнє існування є об'єктивною необхідністю, що породжує протиріччя понять «державне» та «приватне», оскільки формується відношення до державної власності як до «нічийної»;
- структурна та економічна кризи, які ускладнюють ситуацію на ринку праці, що, своєю чергою, викликає сплески малого підприємництва, недостатню зайнятість працівників на підприємствах і самостійну зайнятість;
- систематичні невиплати заробітної плати, що стають живильним середовищем для інтенсивного зростання тіньових відносин;
- використання своїх здібностей не повною мірою, споживацькому підході до життя;
- внутрішня міграція з провінцій у великі міста та вимушена внутрішня міграція з депресивних регіонів. До того ж, поселення мігрантів часто стають анклавом тіньової економіки.

Як наслідок, існуючі причини виникнення та розвитку тіньової економіки проявляються у фіктивному підприємстві, приховуванні раніше створеного національного доходу, ухиленню від сплати податків, нелегальній торгівлі та ін.

Вищеперелічені причини мають економіко-соціальне забарвлення, оскільки нестача чи обмеженість певного з ресурсів в силу економічних причин вмотивовують суб'єктів господарювання до дій, спрямованих на його отримання чи примноження. Однак такі дії не завжди мають законний характер, відповідно виникає явище «тіньова економіка».

Це питання вивчав видатний австрійський економіст Ф. Шнайдер, який у своїх дослідженнях дійшов висновку, що рівень тіньової економіки зростає із півночі на південь. Мається на увазі, що північні країни, такі як Норвегія, Швеція, Фінляндія, населенню яких притаманний стриманий нордичний характер, менше вдаються до протиправних дій задля отримання більшої вигоди [7]. Тобто культура та ментальність нації також впливає на рівень тіньових економічних процесів у країні.

В українських реаліях також можна знайти підтвердження такої думки, здійснюючи аналіз обсягу сектору тіньової економіки. Його показник наразі складає 350 млрд грн., з якого половина припадає на неофіційні зарплати, другою за обсягом складовою є трансформація безготівкових коштів у готівкові, та близько однієї четвертої від загальної суми становлять неофіційні платежі та інші послуги тіньового сектору [10]. Тобто, окрім об'єктивних економічних причин та недосконалості системи державного регулювання, що породжують розвиток тіньової економіки, існує соціальна складова економічних відносин у вигляді наміру отримання додаткових ресурсів без докладання надмірних зусиль, яка проявляється у вигляді корупції та хабарництва, що підсилюють розвиток тіньових процесів в Україні.

Відповідно, крім застосування об'єктивних економічних заходів, покликаних детінізувати вітчизняну економіку шляхом усунення причин, що спричиняють тінізацію, необхідно вживати соціальні заходи для боротьби з високим рівнем хабарництва та корупції у країні.

Всіх дослідників, які аналізують соціально-економічну роль тіньового сектору, а також суспільні, фінансові та економічні наслідки його функціонування в економіці, можна умовно розділити на дві групи: прихильників беззастережного обмеження і придушення державою діяльності цього сектору і прихильників вибіркового підходу, пов'язаного з подвійним характером впливу тіньової економіки.

Яскравим представником другої групи є швейцарський економіст Дітер Кассел. Він виділив три позитивні функції тіньової економіки в ринковому господарстві [8, с. 56]. По-перше тіньова економіка виступає як «економічна змазка», що полягає у згладжуванні перепадів в економічній кон'юктурі за допомогою перерозподілу ресурсів між легальною і тіньовою економікою (коли легальна економіка переживає кризу, виробничі ресурси не зникають, а переходять у «тінь», повертаючись в легальну після завершення кризи). Очевидно, що вся економічна діяльність не може бути спланованою. І чим складнішою і розвиненішою стає господарська діяльність, чим сильніше виражається потреба в технологічному оновленні, тим складніше здійснювати директивне управління зверху. Тому в централізовано-плановому господарстві постійно виникали «диспропорції»: на одному підприємстві не вистачало ресурсів, інше мало ненапружений виробничий план і надлишок відповідних ресурсів. Підприємства встановлювали неконтрольовані зверху горизонтальні зв'язки, за допомогою яких подібні диспропорції долалися. Така система стихійних обмінів і становила основу тіньової економіки в плановому господарстві. У її рамках здійснювалися неформальні взаємодії між керівниками та працівниками різних рангів, що забезпечувало функціонування всієї системи.

Тіньова економіка підживлює своїми ресурсами легальну, виконуючи тим самим функцію «вбудованого стабілізатора». Велика частина тіньових операцій здійсню-

ється для вирішення критичних проблем підприємства. Природно, що тіньові операції проводяться для того, щоб отримати такі доходи, які не може надати офіційна економіка. У результаті у господарників під впливом тіньової діяльності формується досить різномірна сукупність мотивів, яка виступає доповненням до «офіційної» мотивації і включає як більш «високі», так і більш «низькі» мотиви, що придушуються офіційною економікою.

Тіньова економіка може бути й «соціальним амортизатором». Ця функція полягає у формуванні недержавної фінансової бази для вирішення соціальних задач, а також у пом'якшенні небажаних соціальних протиріч (наприклад, неформальна зайнятість полегшує матеріальне становище малозабезпеченого населення). Тіньова зайнятість забезпечує соціальну нішу для людей, які не можуть реалізувати себе в офіційних структурах.

Позитивні наслідки тіньової економіки також зазначає Л.А. Кормішкіна [9, с. 24], вказуючи на конструктивну функцію, що полягає в зниженні глибини трансформаційного спаду, нівелюванні виникаючої диференціації доходів, зниженні рівня безробіття, виконанні ролі оптимізатора господарської діяльності в умовах незрілої ринкової інфраструктури.

Крім того, тіньова економіка є свого роду «економічним поршнем», що забезпечує потенційне економічне зростання. Близько двох третин коштів, зароблених у тіньовому секторі, зазвичай витрачається у межах офіційного сектору економіки. Як результат офіційна економіка отримує добрий стимул для активного розвитку і потенційно можливе економічне зростання.

Позитивна мобілізуюча функція виражається у вигляді формування більш ефективних форм економічної діяльності, що забезпечують виживання господарюючих суб'єктів у кризових умовах. Завдяки реалізаторській функції існування нелегального сектору дозволяє реалізувати підприємницький потенціал, який залишається незатребуваним через високі витрати доступу на легальний ринок.

Проте, в цілому, негативні чинники впливу тіньової економіки на суспільство превалюють. З цього погляду можна виділити такі дестабілізуючі напрями даного феномена:

1. Перерозподіл доходів суспільства на користь відносно малочисельних привілейованих груп (бюрократів, мафії), зменшення добробуту суспільства в цілому.

2. Деформація податкової системи, яка є одним із головних наслідків тінізації економіки. Вона проявляється у нерівномірності податкового навантаження і скороченні витрат бюджету. Ухилення від сплати податків призводить до збільшення податкового навантаження на законслухняних платників податків. У результаті частина їх іде в тінь, а далі коло замикається: зростання податкового тиску на тих, хто залишився, знову відводить їх у тінь. Загальний обсяг виробництва товарів і послуг не змінюється, проте його офіційна частина скорочується.

3. Дезорганізація, яка полягає у відсутності організованості у виробничих процесах в офіційній економіці й перешкоді у створенні нормально працюючих, «здорових» економічних організацій. Дійсно, тіньова діяльність знижує керованість працівників,

послаблює їх трудову мотивацію, часто призводячи до їх декваліфікації, і, в підсумку, може викликати дезінтеграцію колективу та виробництва.

4. Дестабілізація, що полягає у зниженні конкурентоспроможності економіки у зв'язку з вилученням із легального виробництва значної частки коштів, і зниженні обсягу інвестицій та оборотних коштів. У сукупності зі зменшенням фонду робочого часу це призводить до різкого зниження обсягу ВВП порівняно з його потенційної величиною.

5. Блокуюча функція тіньової економіки пов'язана з проблемами корумпованості державного апарату, низької ролі права і судової системи, її підпорядкованості адміністративному апарату та «тіньовому» капіталу. Поява в економічному середовищі кланів — стійких владно-господарських структур, що мають покровителів в органах державної влади, що розпоряджаються великими сумами накопиченого різними шляхами капіталу й здійснюють широкомасштабну комерційну діяльність — викликає блокування конкуренції на фінансових ринках, на ринках основних товарних груп і навіть у зовнішній торгівлі.

6. Криміналізація суспільства. Тіньова економіка сприяє посиленню криміногенної ситуації в суспільстві, породжує конфлікти, які часом вирішуються і з застосуванням насильства (рекет, вимагання тощо).

7. Розширення неконтрольованої торгівлі низькоякісними товарами

8. Асоціальна функція, що припускає розмитість принципів соціальної поведінки, коли не працює механізм заохочення за дотримання соціальної норми і покарання за її порушення. Підрив господарської етики, який може призвести до встановлення хаосу і нестабільності в суспільстві, якщо люди починають втрачати будь-яке уявлення про загальноприйняті «правила гри» і живуть за принципом «все дозволено». «Тінь» здатна значно деформувати структуру економіки. Вона викликає зростання інвестиційних ризиків, зниження інвестиційної активності, зменшення попиту на інвестиційні ресурси. Це, своєю чергою, підриває основу держави, відволікає величезні ресурси капіталів із виробничої сфери в інші, не дозволяє створити умови для стабілізації економіки та подальшого підйому виробничого потенціалу.

9. Соціальна незахищеність. Тіньова економіка стала однією з причин скорочення доходів бюджету й відповідно фінансування державних програм та інститутів, а значить — невиконання державою соціальних програм, зобов'язань перед населенням. Це відбувається того періоду, коли рівень соціальної диференціації населення досягає критичної величини і значна його частина живе нижче рівня бідності. Таким чином, висока соціальна ціна реформ посилюється неефективною соціальною політикою.

10. Вплив на кредитно-грошову сферу проявляється в деформації структури платіжного обороту, стимулювання інфляції, деформації кредитних відносин і збільшенні інвестиційних ризиків, нанесенні збитку кредитним інститутам, інвесторам, вкладникам, акціонерам, суспільству в цілому.

11. Виключення довгострокового інвестиційного розвитку тісно пов'язано з диспропорціями в структурі економіки. Доступність до приховування коштів у сфері торгівлі та послуг призводить до бажання (в тому числі великого капіталу) вкладати в

ці сфери, що в результаті призводить до їх штучного гіперрозвитку (за мінімальної віддачі, наприклад, бюджету) і певною мірою гальмує розвиток виробничого сектору.

12. Руйнування системи централізованого управління економікою. Приписки створюють в уряді помилкове відчуття благополуччя, хоча необхідне проведення екстрених реформ; «тіньова» зайнятість призводить до збільшення бюджетного дефіциту тощо.

Нині для України детінізація є одним із ключових завдань задля забезпечення економічної безпеки та створення умов сталого розвитку держави. Формування організаційно-інституційного середовища, в якому діяльність суб'єктів господарювання у секторі тіньової економіки стала б неефективною та нерентабельною має стати визначальною ціллю детінізації.

Тіньова економіка — явище соціально-економічного характеру, що можна пояснити причиною її виникнення, а саме нестачею або дефіцитом певних ресурсів або продуктів матеріального характеру та бажанням його отримати чи примножити. Відповідно детінізація економічних процесів у державі має бути орієнтована на подолання причин їхнього виникнення з використанням методів економічного, правового, політичного та соціального характерів у комплексі.

1. *Мазур І.І.* Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія / Мазур І.І. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. — 329 с.; 2. Економічна безпека / за ред. З.С. Варналія. — К.: Знання, 2009. — 647 с.; 3. *Турчинов О.В.* Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов. — К.: Вид-во АртЕк, 1995. — 300 с.; 4. Особливості та шляхи детінізації економіки України: матеріали засідання «круглого столу», 27 березня 2007 р., Київ / ред. З.С. Варналій // Нац. Ін.-т стратегічних досліджень. — К., 2007. — 108 с.; 5. *Зотов В.* От коррумпированной культуры к культурной коррупции / В. Зотов // Иностранная литература. — 1991. — № 10. — С. 236–250; 6. *Осипенко О.* Теневая экономика: попытка политико-экономического анализа / О. Осипенко // Экономические науки. — 1989. — № 8. — С. 45–53; 7. *Shneider F.* Shadow economies around the world: what do we really know / F. Shneider // European Journal of Political Economy. — 2008. — № 3. — P. 598–642; 8. *Cassel D.* The Shadow Economy and Economic Policy in East and West: A Comparative System Approach / D. Cassel, U. Cichy // The Unofficial Economy. — 1998. — P. 56; 9. *Кормишкина Л.А.* Теневая экономика: учеб. пособ. для вузов / Л.А. Кормишкина, О.М. Лизина. — Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2009. — 136 с.; 10. Офіційний сайт Міністерства доходів та зборів України: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/media-tsentri/novini/63331.html> — 2013.